

Společenskovědní učení v primárním a nižším sekundárním vzdělávání – srovnání českého a amerického zamýšleného kurikula

Jana Válková

Klíčová slova: společenskovědní vzdělávání, kurikulum, vzdělávací cíle, obsah vzdělávání, občanská výchova, kurikulum plánované (zamýšlené), vzdělávací standard, vzdělávací programy, základní vzdělávání

I. Úvod

Rozdíly v chápání „učení o společnosti a pro společnost“ jsou v různých zemích – i uvnitř nich – velké a jisté rozdíly by určitě měly být zachovány i v budoucnosti. Také terminologie, obsah a organizace tohoto učení je různá, ale do určité míry existují základní pravidla, která jsou a měla by být univerzální. Cílem článku je pokusit se vidět toto univerzální, a to na základě srovnání dvou v mnoha ohledech velmi rozdílných zemí – České republiky a USA. Článek se také pokouší o formulování některých skutečností, které mohou být vzaty do úvahy jako inspirace při plánování a inovacích vzdělávacích dokumentů a projektů (zamýšleného kurikula).

V různých zemích a při různých příležitostech se užívá rozličných názvů pro „učení o společnosti a pro společnost“. Setkáváme se s pojmy: sociální vědy, společenské vědy, učení o společnosti, humanitní vědy a dalšími názvy, převážně variacemi zmíněných pojmů jako např. základy společenských věd, sociální a společenskovědní učení apod. Jejich obsah bývá velmi rozmanitý.

Pro účely článku autorka vycházela z definice formulované pro příručku vyučování společenským vědám vydanou organizací UNESCO:

„Společenskovědním vzděláváním se rozumí takové vzdělávací programy v primárním a sekundárním vzdělání, které obsahují prvky dějepisu, zeměpisu, ekonomiky a morální a občanské výchovy, jsou popsány a realizované buď jako integrovaná disciplína, nebo jako samostatný předmět s důrazem na mezipředmětové vztahy.“ (UNESCO, 1981)

Práce se soustřeďuje na oblast primárního (u nás první stupeň základních škol, v USA elementary school) a zejména nižšího sekundárního vzdělávání

(u nás 2. stupeň základních škol a příslušné ročníky víceletých gymnázií, v USA junior high school).

První část článku se zabývá *cíli a úkoly* společenskovedního vzdělávání. Na základě obecných mezinárodních trendů a základních charakteristik amerického a českého pojetí se zamýšlí nad možnými inovacemi českého kurikula.

V druhé části je analyzován *obsah* společenskovedního vzdělávání v obou zemích. Na základě rozboru české a americké situace jsou zvažovány výhody a nevýhody českého pojetí.

Cílem této práce není ani popis skutečně realizovaného kurikula (co se opravdu učí) ani kurikulum dosažené (výsledky vyučování). Článek je zaměřen pouze na *oblast plánovanou, zamýšlenou*.

Úkoly společenskovedního vzdělávání

Ačkoli existují různé názory na definování pojmu a vymezení obsahu společenskovedního vzdělávání, dá se říci, že existuje shoda, co se týče uvědomování si jejich důležitosti. Také úkoly, které mají plnit v rámci povinného vzdělávání jsou v různých zemích podobné. Dají se shrnout do tří oblastí:

1. Významným úkolem společenskovedního vzdělávání je pomoci dětem a mladým lidem uspokojovat jejich současné i budoucí **individuální potřeby** nutné pro úspěšné zařazení do společnosti, učit je tedy efektivně a eticky komunikovat, spolupracovat s jinými lidmi, kriticky myslet a hodnotit, zodpovědně plánovat život, správně hospodařit apod. V mnohých materiálech se v tomto smyslu hovoří o potřebách *participačních a komunikativních*.
2. Dalším úkolem je vybavit žáky potřebnými *společenskovedními znalostmi*, vědomostmi nutnými pro jejich další profesní i lidský rozvoj. Vyučování faktů, konceptů a obecných idejí o společenských jevech je nutné také pro lepší pochopení problémů občanského života.
3. Společenskovední vzdělávání má také pomoci vychovat takové lidské bytosti a občany, kteří se budou aktivně zúčastňovat rozvoje společnosti. Úkolem společenskovedního vzdělávání je tedy v neposlední řadě také *výchova k občanství*. Zvládnutí role občana by mělo být založeno na znalostech různých způsobů života v různých kulturách a vědomí spjitosti globálních a lokálních problémů. Z tohoto důvodu se v poslední době stále více zdůrazňuje nutnost *globální výchovy*, a to nejlépe formou společných činností a projektů.

Česká republika

Závazné cíle a úkoly společenskovedního vzdělávání jsou v České republice formulovány ve Standardu základního vzdělávání (dále jen Standard). Příklady formulací specifických cílů uvádím níže.

Dá se říci, že dosti rovnoměrně jsou zastoupeny cíle týkající se individuálních potřeb žáků, společenskovedních znalostí i výchovy k občanství. Cíle obsahující požadavky vybavení žáků vědními poznatky jsou často formulovány tak, aby byla patrná jejich žádoucí vazba na oblast výchovnou. Zřetel globální výchovy je patrný.

Následující třídění cílů provedla autorka z důvodu přehlednosti textu; v materiálu Standard základního vzdělávání cíle takto tříděny nejsou.

1. Individuální potřeby

např.: „Proces vzdělávání směřuje k tomu, aby žáci...“

- získali orientaci pro volbu povolání,
- získali orientaci v rozmanitých situacích osobního, citového, rodinného, pracovního a občanského života a v základních životních hodnotách, které jim budou oporou při řešení životních situací a při utváření vztahů k druhým lidem a ke společenstvím, v nichž budou prožívat dospělost,
- získali dovednost přiměřené mezilidské komunikace a společenského styku, schopnost vyjadřovat a zdůvodňovat vlastní názory, respektovat práva a názory druhých, být k nim tolerantní, kriticky vnímat a hodnotit veřejné záležitosti, jednání druhých lidí i své vlastní projevy, řešit rozmanité životní situace v souladu s vlastním svědomím. (MŠMT, Standard, s. 22)

2. Akademické znalosti

např.: „Proces vzdělávání směřuje k tomu, aby žáci...“

- získali poznatky z oblasti vlastivědné, státoprávní, sociopolitologické, ekonomické, ekologické a antropologické, které jsou významné pro občanský život a pro formování mravně odpovědného jednání...,
- získali použitelné poznatky z oblasti práva, naučili se orientovat v důležitých právních otázkách a prakticky aplikovat zásady odpovědného rozhodování. (MŠMT, Standard, s. 21)

3. Občanská a globální výchova

např.: „Proces vzdělávání směřuje k tomu, aby žáci...“

- pochopili podstatu demokratické státnosti a hospodářského života společnosti,
- vytvořili si představu o významu lidských práv i občanských práv a povinností a na základě toho pochopili význam dodržování principů demokracie,
- poznali cesty, jak se projevovat jako odpovědný a aktivní občan demokratické společnosti a jak utvářet vlastní mravní profil v souladu s obecně uznávanými mravními hodnotami,
- dovedli posuzovat a srovnávat společenské jevy ve vlastní zemi s obdobnými či odlišnými jevy v evropském a celosvětovém měřítku a vytvořili si představu o lokálních i globálních problémech současné společnosti a o způsobech jejich řešení na lokální, národní i mezinárodní úrovni. (MŠMT, Standard, s. 21)

S cíli uvedenými ve Standardu dále pracují vzdělávací programy. V současné době existují tři ministerstvem schválené vzdělávací programy, ze kterých si každá základní škola (pokud nežádá schválení vlastního programu) musí vybrat: Národní škola, Občanská škola a Základní škola. Programy by měly konkrétněji zpracovat obecné cíle uvedené ve Standardu, a to v rámci cílů jednotlivých předmětů.

Dle názoru autorky si nejlépe závaznost cílů uvedených ve Standardu základního vzdělávání uvědomují autoři Základní školy, kteří z nich vycházejí a na jejich základě formulují, co by měli žáci v jednotlivých ročnících a v rámci jednotlivých předmětů zvládnout, např.:

Co by měl žák umět

- objasnit, jaké místo má majetek mezi dalšími životními hodnotami;
- správně rozeznat odlišnosti v zacházení s veřejným a soukromým vlastnictvím a ve způsobech jeho využívání;
- na příkladech správně vystihnout, z čeho vzniká rodinný rozpočet a jakým způsobem se příjmy rodiny dále přerozdělují (stálé výdaje, úspory);
- vysvětlit, jak mohou kupní možnosti jedince (rodiny) ovlivnit rozhodování o nakládání s osobním (rodinným) rozpočtem;
- rozpoznat a z hlediska racionálního hospodaření s penězi porovnat vhodné a nevhodné způsoby využívání osobního (rodinného) rozpočtu (kapesné, rodinné příjmy aj.);
- zhodnotit přínos racionálního hospodaření (s časem, vlastními silami, přírodními zdroji apod.) pro svůj vlastní život a pro život ve společnosti.

Příklady rozšiřujícího učiva

- rodinný rozpočet vícegenerační rodiny,
- bohatství přírodní a kulturní, jeho ochrana. (Vzdělávací program Základní škola, 1996, s. 21)

Nesouvislost cílů Standardu a vzdělávacího programu Občanská škola je pravděpodobně způsobena faktem, že vznik vzdělávacího programu předcházel vydání Standardu.

USA

Cíle společenskovedního vzdělávání jsou v USA formulovány na celospolečenské úrovni, na úrovni jednotlivých států i tzv. distriktů (územně správních celků).

Na celospolečenské úrovni byl vytvořen v roce 1994 Národní standard společenskovedního vzdělávání (National Council for the Social Studies, 1994). Mimoto existuje Národní standard pro občanskou výchovu, pro geografii (Center for Civic Education, 1994) a historii (1996). Tyto národní materiály jsou nezávazné, slouží pouze jako doporučení pro tvůrce standardů a kurikula na úrovni jednotlivých států a distriktů.

Jednotlivé státy se více nebo méně nechávají inspirovat národními standardy při vytváření vlastních (státních) dokumentů. Státní standardy jsou

rozpracovány různou měrou a také cíle vzdělávání jsou více či méně konkrétní. Státní materiály mají obvykle nezávazný charakter a slouží jako doporučení jednotlivým distriktům a školám. V poslední době však mají národní i státní standardy stále větší význam (viz níže).

V USA, zvláště v některých státech, probíhají rozsáhlé aktivity, do nichž je zapojeno mnoho odborníků a stále častěji i rodičů a zástupců různých nevládních neziskových organizací, místních zájmových společenství a jiných osob. Cílem těchto aktivit je zpracování kurikula jednotlivých předmětů či skupin předmětů. Charakteristickým znakem většiny těchto snah je vysoce systematický přístup, propracovaná metodika, snaha dojít ke konsensu, vysoké nasazení zúčastněných. Různé oblasti a organizace mají rozličné preference (mravní výchova, výchova charakteru, občanská výchova, prevence a řešení konfliktů aj.). Výsledky těchto aktivit slouží jako doporučení školám či jako závazný dokument pro danou školu (daný distrikt).

Dle tvrzení mnoha odborníků roste v USA tendence k unifikaci kurikulárních programů a stále více států a distriktů se řídí centrálně vydávanými dokumenty či dokumenty velkých států s rozpracovanou koncepcí a metodikou jednotlivých předmětů. Tuto tendenci lze vysvětlit ekonomickými důvody – nakladatelství vydávající učebnice mají zájem o co největší náklady učebnic a vyvíjejí tedy na školy ekonomický tlak, aby užívaly učebnice vydané podle vzdělávacích dokumentů států s nejvyšším počtem obyvatel.

Další fakt hovořící pro unifikaci kurikulárních dokumentů je vzrůstající tlak odborné i laické veřejnosti na vytvoření srovnávacích testů. Vývoj těchto testů je podporován současnou americkou vládou a jejich tvorba je již dlouhou dobu realizována, přičemž v procesu je zapojeno velké množství odborníků z celých Spojených států amerických i ze zahraničí. Testy jsou vytvářeny na základě centrálních dokumentů.

Ač nejsou srovnávací testy v první fázi povinné, většina států se přihlášila k testování svých žáků, protože mají zájem o evaluaci svých činností. Z velké části je tento zájem podpořen tlakem rodičovské veřejnosti. V roce 1994 bylo provedeno testování výsledků vzdělávání v zeměpise, čtení a historii Spojených států. Výsledky byly publikovány na mnoha místech a slouží učitelům a jiným odborníkům při inovacích kurikula. Rodiče se na jejich základě mohou rozhodnout pro volbu školy či se snaží práci školy zkvalitnit. V roce 1999 mají být testovány děti v oblasti občanské výchovy. Na tvorbě testů se podíleli odborníci z celých USA a výsledkem je velmi oceňovaný konsensus, který bude zpětně ovlivňovat cíle a obsah občanské výchovy, respektive společenskovědního vzdělávání v celých Spojených státech amerických.

V USA lze tedy pozorovat dvě protichůdné tendence – tendenci k vyšší

autonomii jednotlivých států, distriktů a škol na jedné straně a na straně druhé tendenci k unifikaci kurikula v rámci celých USA.

Kalifornie, která podle mínění odborníků patří mezi státy s nejlépe rozpracovanými základními kurikulárními materiály, uvádí tyto cíle vzdělávání v historii a společenských vědách pro základní a střední školu K-12 (třídění cílů je původní) (Department of Education, 1997):

1. Individuální potřeby (základní dovednosti a dovednosti sociální participace)

- *dovednosti sociální participace, rozvoj osobních dovedností* (vnímavost k potřebám, problémům a aspiracím druhých, schopnost vyjádřit osobní přesvědčení, rozpoznání osobních zábran a předsudků, chápání lidí jako jednotlivých osobností, schopnost přizpůsobit své chování práci s druhými), *rozvoj interakčních skupinových dovedností* (ochota poslouchat odlišné názory, schopnost podílet se na rozhodování, vytýčování cílů a plánování, podílení se na skupinových aktivitách, umění řídit i ochota podřídit se, dovednosti přesvědčování, kompromisu, diskutování, vyjednávání a řešení konfliktů, schopnost konfrontovat kontroverzní hlediska s cílem nalézt rozumné řešení bez použití agrese), *rozvoj společenských a politických participačních dovedností* (schopnost identifikovat problémy vyžadující společenské řešení, oddanost občanským povinnostem ochota pracovat na podpoře práva, svobody, rovnosti a lidských práv, ochota využít svých schopností a dovedností při politických akcích podporujících základní koncepty demokracie aj.)
- *dovednosti kritického myšlení* (definovat a objasnit problém, získat informace o problému, řešit problém a učinit závěry)
- *základní studijní dovednosti*

2. Společenskovední znalosti – gramotnost

- *historická* (vypěstovat hluboký smysl pro historickou empatii, porozumět významu času a chronologie, analyzovat příčiny a význam historických událostí, porozumět důvodům pro kontinuitu dějin a dějinné zvraty, chápat historii jako společnou paměť s politickým významem, rozumět důležitosti náboženství, filosofie a dalších hlavních hodnotových systémů v minulosti)
- *etická* (chápat neporušitelná práva a důstojnost každého člověka, rozumět způsobům, kterými se různá společenství pokoušela řešit etické otázky, pochopit vzájemnou závislost myšlenek a činů, pochopit, že etika a lidská práva jsou záležitostí celosvětovou)
- *kulturní* (rozumět bohatství kultury přírodní i získané, rozeznat vztahy mezi různými oblastmi kulturního života národa, učit se o mytologii, legendách, hodnotách a vírách lidí, rozpoznat, že umění odráží vnitřní život člověka, rozvinout multikulturní perspektivu, která respektuje důstojnost a hodnotu všech lidí)
- *zeměpisná* (rozvinout vědomí místa, rozvinout orientační dovednosti, porozumět lidské vzájemnosti a závislosti jednotlivých životních prostředí, porozumět problematice rozvoje lidských zdrojů, rozumět světovým regionům a jejich historickým, ekonomickým a politickým charakteristikám)
- *ekonomická* (rozumět základním světovým ekonomickým problémům, jednotlivým ekonomickým systémům, základním ekonomickým cílům, prostředkům a problémům společnosti a mezinárodnímu ekonomickému systému)
- *sociopolitická* (rozumět úzkému vztahu mezi sociálními a politickými systémy, úzké závislosti mezi společností a právem, jednotlivým společenským systémům)

3. Občanská výchova

- *národní identita* (chápat, že americká společnost vždy byla a je společností pluralitní a multikulturní, založenou na rovnosti a přátelství, chápat v historické perspektivě postavení minorit ve společnosti, pochopit zkušenosti přistěhovalců, chápat specifickou roli Spojených států jako národa imigrantů, chápat význam zdravého patriotismu v Americe)
- *demokracie a ústava* (rozumět základním principům demokracie, historii ústavnosti, dělbě moci, soudnictví)
- *občanské hodnoty, práva a povinnosti*

Jako pozoruhodný počín lze zmínit **Národní standard pro občanskou výchovu v USA** (Center for Civic Education, 1994), který je výsledkem konsensu odborníků z celých USA s využitím mnoha diskusí na lokální, národní i mezinárodní úrovni. Uvedený materiál je podporován americkým ministerstvem školství. Součástí materiálu je obsahový standard definující obsah jednotlivých učebních předmětů. Zaměřuje se na 1. znalosti, 2. intelektuální dovednosti, 3. participační dovednosti. Významnou složkou obsahového standardu jsou konkrétní cíle k jednotlivým tematickým obsahům. V textu jsou užívány termíny zastupující jednotlivé oblasti Bloomovy taxonomie, např.: vyjmenovat, znát, identifikovat, popsat, vysvětlit, zaujmout stanovisko, zhodnotit jev nebo situaci, obhájit své názory aj. Uživateli je jasné při první četbě, co daný obsah a konkrétní cíle znamenají.

Uvádím příklad konkrétní formulace pro stupeň K4 (ekvivalent 4. ročníku ZŠ v ČR):

„Jak je možné hodnotit zákony a pravidla.“

Ne všechny zákony jsou optimální. Proto je důležité, aby žáci znali kritéria, podle kterých je možné posuzovat přednosti nebo nedostatky zákonů, tato kritéria jsou pro občana východiskem pro zodpovědné a rozumné hodnocení zákonů existujících i navržených.

Pro porozumění žáků je užitečné, aby se pokusili vypracovat nějaký zákon či pravidlo. Snáže tak pochopí kritéria posuzování existujícího nebo navrhovaného zákona.

Žáci by měli umět vysvětlit a aplikovat kritéria, důležitá a užitečná pro posouzení kvality zákonů a nařízení.

Žáci by měli:

- zhodnotit přednosti nebo nedostatky školního řádu nebo nařízení podle toho, zda:
 - a) jsou dobře navrženy a mají jasný cíl
 - b) ustavují závazky a povinnosti (např. jak se chovat ve škole, platit daně)
 - c) je možné je naplňovat a jednat podle nich
 - d) jsou spravedlivé (tj. nejsou zaměřeny proti nějakému jednotlivci či skupině)
 - e) jsou navrženy tak, aby ochránily práva jednotlivce a sledovaly obecný prospěch
- navrhnout školní řád, který by splňoval tato kritéria.“ (Homerová a Dostálová, 1996)

Srovnání

Jako pozitivní se jeví, že český Standard základního vzdělávání celkem rovnoměrně definuje cíle týkající se uspokojování individuálních potřeb, zna-

lostí i potřeb výchovy občana a nezapomíná na globální dimenzi vzdělávání. Tato skutečnost je v souladu s mezinárodními vzdělávacími trendy (Kotásek, 1997).

Stále větší význam se v dnešní době na celém světě přikládá učení o společnosti a pro společnost. Prvořadým úkolem je podle materiálů UNESCO začlenit děti, které mají v současnosti tendenci koncentrovat se hlavně na vlastní problémy, do společnosti. Vzhledem k nevídanému rozvoji techniky a poznání, oslabujícím vlivu rodiny a náboženství, globalizaci problémů, oslabení „přitažlivosti“ současného chápání demokracie a dalším novým charakteristikám současného života, stojí před školou značně obtížné a mnohdy nové úkoly, na které by měli co nejpružněji reagovat tvůrci základních kurikulárních materiálů. Složitost současného světa a nevídaný rozvoj poznání klade také důraz na komunikativní a participační dovednosti lidí, jejich kritické myšlení a hodnocení jevů, informací a situací. Obsahují české vzdělávací dokumenty cíle týkající se těchto dovedností? Dá se říci, že obecné formulace cílů uváděných ve Standardu tyto tendence do jisté míry reflektují, podle autorky je však nutné zvážit, zda by poměrně obecné cíle vzdělávacích programů, zvláště programů Občanská a Národní škola, neměly být rozpracovány do formulací, z kterých by byl patrný jasný cíl a obsah jednotlivých částí učiva.

Z hlediska metodologického by jako jedna z inspirací pro dopracování programů mohl sloužit Národní standard občanské výchovy v USA (viz výše). Je samozřejmě nutné vzít v úvahu nebezpečí vytváření norem v oblasti výchovné, kdy je patřičné bát se o svobodu a tvořivost škol (Trna, 1996).

Přílišná obecnost formulací vzdělávacích programů je patrná i z jednoduché analýzy několika učebnic prvouky a vlastivědy pro 3. a 4. ročník ZŠ (Válková, 1998), z které je patrné, že s cíli formulovanými v základních kurikulárních dokumentech se mohou autoři učebnic „vyrovnat“ různě a učebnice pro stejný ročník a stejný předmět se mohou z toho hlediska (jak odpovídají cílům Standardu, respektive vzdělávacího programu) velmi lišit.

Vzdělávací program Základní škola uvádí cíle více konkrétní (viz výše), cíle jsou však vysvětleny slovy: uvést příklady, popsat, objasnit, rozlišovat, méně již: vyjádřit svůj postoj, obhájit své názory apod. I zde je možné vidět inspiraci v americkém standardu OV.

Konečně by Česká republika mohla hledat inspiraci v americké metodologii a technikách tvorby kurikulárních materiálů. Zapojení široké vrstvy americké odborné i neodborné veřejnosti do diskusí a práci na těchto materiálech je obdivuhodné.

Česká republika si samozřejmě musí najít svou vlastní cestu. Zdá se,

že v oblasti kurikula pro základní školu bylo vykonáno mnoho práce a výsledky jsou patrné. Budoucnost ukáže, jak dalece jsme ochotni se poučit ze zkušeností jiných zemí a celosvětových trendů a pružně uzpůsobovat cíle společenskovědního vyučování požadavkům 21. století.

Obsah společenskovědního učiva

Obsah společenskovědního kurikula je velmi obtížné obecně stanovit, protože je v různých zemích i uvnitř nich různý. Někde je tvořen pouze dějepísem a zeměpisem, jinde obsahuje i občanskou výchovu, ekonomii, antropologii, sociologii, psychologii nebo různé kombinace těchto disciplín. V některých zemích není ani termín společenské vědy užíván, ač kurikulum obsahuje jednotlivé výše zmíněné disciplíny.

Obsah učiva samozřejmě odráží historické, kulturní a vzdělanostní tradice jednotlivých zemí. V ideálním případě by měl odpovídat i společenským potřebám dané země a potřebě vychovat lidi v duchu globálního porozumění a zodpovědnému přístupu k životu pro 21. století.

Obsah společenskovědního kurikula v této práci chápu ve smyslu výše zmíněné definice společenskovědního učiva formulované v příručce UNESCO (1981). Zde je dále vypsáno, co společenskovědní učivo není:

- a) společenskovědní učivo by nemělo zahrnovat čistě individuální problémy;
- b) vyučování společenským vědám se týká přírodovědních a fyzikálních věd pouze v případě, že tyto úzce souvisejí s humanitními;
- c) společenskovědní učivo musí být prosto indoktrinace a nekritického potvrzení víry.

Česká republika

V České republice se v rámci základní školy neužívá pojmu společenské vědy.

Hrubý obsah společenskovědního učiva je dán okruhy kmenového učiva uvedeného ve Standardu základního vzdělávání:

Okruhy kmenového učiva

Domov – nejbližší horizont života. Naše obec, město. Naše země, vlast. Státní a národní symboly. Dějinná paměť národa – významné události a místa, velké postavy. Projevy národního života, řeč, zvyky, kultura umělecká i technická. Kulturní dědictví. Evropská duchovní tradice.

Stát, ústava, státní zřízení. Základní principy státní moci v demokratické společnosti; moc zákonodárná, výkonná a soudní. Volby, zastupitelské orgány, prezident, vláda, soudy, prokuratura, advokacie, notářství. Práva a povinnosti občanů. Právní odvětví, právní odpovědnost. Spravedlnost, svoboda, autorita. Protiprávní jednání, kriminalita.

Principy tržního hospodářství. Vlastnictví, zacházení s majetkem a způsoby jeho užívání. Volba povolání – osobní schopnosti, vlohy, zájmy. Možnosti a cesty výběru zaměstnání. Zodpovědnost za vykonávanou práci. Sociální zabezpečení. Práce a volný čas.

Člověk jako individuum; tělesný a duchovní život. Člověk v mezilidských vztazích, dialog, komunikace. Národnostní a rasové problémy, schopnost soužití. Muž a žena – láska, manželství, rodina, sexualita. Nadosobní hodnoty, mravní rozhodování, svědomí. Smysl lidského života, dobro, zlo, pravda, tolerance.

Člověk a příroda, devastace – ochrana přírody. Dějinná odpovědnost za osud Země, lidstva.

Současné pojetí demokracie – důstojnost lidské osoby, rovnost před zákonem, svoboda svědomí.

Lidská práva; Všeobecná deklarace lidských práv, Ústavní listina práv a svobod. Současné problémy v oblasti lidských práv a svobod. Mezinárodní společenství, jejich orgány. Mezinárodní spolupráce, interkulturní vztahy. Evropské procesy. (UNESCO, 1981)

Obsah učiva je více rozpracován ve vzdělávacích programech Občanská škola, Základní škola a Národní škola, které musí Standard základního vzdělávání reflektovat.

Na **1. stupni základních škol** je kromě mateřského jazyka, matematiky, estetické a tělesné výchovy stabilním prvkem obsahu vzdělávání také tzv. prvouka (1.–3. ročník) a přírodověda a vlastivěda (4. a 5. ročník), které mají plnit funkci společenskovedního učiva ve smyslu zmíněné definice.

Nejrozšířenější vzdělávací program Základní škola v rámci *prvouky* 1.–3. ročníku stanovuje učivo týkající se společenskovední problematiky. Užívá obecných pojmů, např.: „osvojování vhodného života ke spolužákům, učitelům, jiným osobám...“, úcta k práci, odměna za práci – mzda, plat, ocenění...“, základní společenská pravidla chování mezi lidmi – ve škole, doma, na veřejnosti; negativní projevy chování, jejich příčiny, předcházení, usměrňování“. V rámci jiných předmětů, tj. ve 4. a 5. ročníku ZŠ se téměř neobjevuje učivo týkající se přímo společenskovední tematiky v rámci výše zmíněné definice. Výjimku tvoří pouze *vlastivěda*, která je však koncipována jako učení převážně zeměpisných, přírodovědných, historických a politologických faktů o ČR a má výrazně propedeutický charakter.

Vzdělávací program Občanská škola obsahuje prvky společenskovedního vzdělávání v několika předmětech. Například v osnovách českého jazyka se děti mají učit kritickému vnímání a hodnocení nejen svých činností a svého chování, ale i činností a chování druhých, respektu k vyjádření druhých, pozornému naslouchání a pochopení žádosti, instrukce, zmírnění nebo řešení jednoduchého konfliktu, zdvořilému a účelnému jednání na veřejnosti apod. V prvouce, přírodovědě a vlastivědě se postupně učí pravidlům soužití ve společnosti (dobře je zpracována problematika pravidel školního a rodinného soužití). Dítě se postupně učí návykům systematické práce, srovnává své výkony a výkony spolužáků, učí se spolupracovat, domluvit se, podří-

dit se nebo se prosadit. Dramatická výchova vede děti také k pochopení základních pravidel života v demokratické společnosti jako dodržování pravidel, důležitost vzájemné spolupráce, základy společenského chování a sociálních dovedností, rozlišování mezi dobrým a špatným, spoléhání se jeden na druhého, zaujmutí stanoviska aj. Dá se říci, že pokud by učitelé a tvůrci učebnic pochopili záměry autorů tohoto vzdělávacího programu, k programu se přihlásili a systematicky ho rozpracovávali (což je velmi časově náročné), požadavek žádoucího seznámení dětí se základními pravidly života ve společnosti by byl víceméně splněn. Situace však může být poněkud jiná.

Vzdělávací program Národní škola zahrnuje v rámci prvouky cíle vybudovat pozitivní vztah ke vzdělání, spolužákům, učitelům a škole jako instituci, negativní vztah k nežádoucím formám chování (podlost, lež, krádež, násilí), nutnost chránit a všimát si slabších, nemocných a handicapovaných, přírodověda rozvíjí pozitivní vztah k přírodě a životnímu prostředí, ve vlastivědě se hovoří implicitně o cíli vybudovat úctu k lidským právům a demokracii.

Společenskovědní vzdělávání na 2. stupni je zastoupeno hlavně předměty občanská výchova a dějepis. Zařazení zeměpisu ve Standardu základního vzdělávání do části přírodovědné ukazuje, že obsahem tohoto předmětu nejsou v první řadě témata týkající se společnosti, většinou je učivo prezentováno z přírodovědného, případně fyzikálního hlediska, často si nevšímá souvislostí s humanitními vědami.

Prvky společenskovědní problematiky lze samozřejmě vysledovat i v jiných vyučovacích předmětech, zvláště v českém jazyce – literární výchově, dějepisu, dramatické výchově (volitelný předmět programu Občanská škola), hudební a výtvarné výchově.

Dějepis je na většině škol samostatným předmětem a mezipředmětová provázanost s občanskou výchovou, zeměpisem či jinými vyučovacími předměty není většinou ani koncepčně zachycena, ani se v praxi neprovádí. Dějepisné učivo je tradičně náročné a obsáhlé. Žáci získávají mnoho faktických poznatků, mnohdy jim však pro náročnost učiva uniká chápání problémů v širších souvislostech. Také zřetel občanské výchovy a uspokojování individuálních potřeb bývají velmi omezeny.

Předmět *občanská výchova* má v kurikulumu 2. stupně základních škol ojedinelé postavení. Ve smyslu výše zmíněné definice je typickým společenskovědním předmětem. Je to samostatný předmět s minimální povinnou časovou dotací 4 hodiny týdně v 6.–9. ročníku v programu Základní škola a 2 hodiny týdně v programech Občanská a Národní škola.

Autoři jednotlivých vzdělávacích programů v preambulích sekce občanské výchovy zdůrazňují nutnost integračního a interdisciplinárního přístupu.

Velké množství hesel, určujících obsah učiva, a jejich formulace však tento záměr autorů poněkud zpochybňuje. Je pravděpodobné, že učitelé ve snaze probrat veškeré učivo, předkládají žákům často i při hodinách občanské výchovy formou výkladu velkou sumu nesouvisejících faktů.

Nejzávažnější ideou koncepce předmětu OV v Občanské škole je důraz na mravní výchovu a pouze v závislosti na ní také na výchovu občanů. Etika prostupuje veškerým učivem, ačkoli to nebývá explicitně vyjádřeno. V ostatních vzdělávacích programech je mravní výchova omezena. Vzdělávací program Základní škola podle formulací upřednostňuje, aby žák uměl popsat (uvést, na příkladech popsat) žádoucí chování v určitých situacích, problémy adolescentů, osobní kázeň apod. místo toho, aby uměl své znalosti v tomto směru aplikovat, analyzovat a vyřešit problém, porovnat a rozhodnout. Se zjednodušením je možné říci, že program Základní škola učí žáky o mravním a odpovědném chování, aniž by je učila mravně a odpovědně se chovat.

Snahou autorů vzdělávacích programů bylo, aby základní pojmy občanství byly dětem nejprve předvedeny na jejich vlastní zkušenosti domova (rodiny) a poté bylo učivo postupně rozšiřováno na úrovni obce, regionu, státu, nadnárodních a nadstátních celků, celosvětového společenství. Autoři přihlíželi k psychickému zrání dětí a snažili se respektovat dynamiku poznání. Tento záměr se dle mínění autorky článku nejlépe podařil autorům Občanské školy, kde je patrný systematický přístup v rozšiřování učiva od známé a obrazné představy domova (6. ročník) k syntetizaci látky na úrovni společenství (9. ročník). Jak je zmíněno dříve, tento program však klade velké nároky na učitele.

Učivo OV můžeme rozčlenit do šesti vzájemně se prolínajících položek:

1. vlastivědné
2. právní
3. ekonomické
4. antropologické
5. ekologické
6. politologické

Učební osnovy jsou koncipovány jako soubor hesel. Kladou si za cíl učitele inspirovat. Závisí však zcela na něm, která hesla si vybere, jak látku rozvrhne, jak ji bude prezentovat apod.

Setkáváme se často s tím, že učitelé ve snaze probrat všechna hesla učebních osnov předkládají žákům mnoho faktických informací (mnohdy značně neuspořádaných a nesystematických) a malou pozornost věnují například formování postojů, hodnot, vlastností. Autoři učebnic občanské výchovy se

také většinou nevyrovnali se skutečností, že hesla mají inspirovat, a připravili často materiály přetížené fakty a nedostatečně systematicky uspořádané.

Vzdělávací program Základní škola se praktičtějším zaměřením snaží pomoci učitelům orientovat se v tom, co má být výsledkem jejich práce. Kromě heslovitého vymezení obsahu jsou uvedeny i obsahové cíle předmětu. V porovnání s osnovami pro Občanskou školu je posílena právní složka.

USA

Analýza obsahu učiva v USA je obtížná z důvodu značné kurikulární volnosti. Nicméně existují výzkumné práce amerických odborníků, kteří se soustavně zabývají analýzami zamýšleného kurikula. Z těchto sekundárních zdrojů čerpala autorka v této části práce.

Obsah společenskovedního učiva v USA je velmi různorodý, a to na úrovni států, distriktů, jednotlivých škol a dokonce i uvnitř nich. Školy vytvářejí vlastní kurikula – někde k tvorbě přistupují s velkou tvořivostí a nasazením učitelského sboru, jinde pouze přejímají kurikula doporučená patřičným státem či distriktem. V minulosti neprobíhala rozsáhlá evaluace výsledků vzdělávání v oblasti společenských věd, v současnosti je patrná tendence k centrálnímu hodnocení, a tedy i unifikaci obsahu kurikula (viz výše).

Superka, Hawke a Morrisset (1980) uvádějí, že v prvním, druhém a třetím ročníku se žáci v rámci celých USA učí o rodině, okolí a obci, přičemž důraz je kladen na výchovu k občanství na místní úrovni. V pátém a osmém (a jedenáctém) ročníku žáci studují historii USA, do devátého ročníku je obvykle zařazován kurz občanské výchovy. Ekonomie a kurz o způsobu řízení státu (Government course) jsou zařazovány většinou až ve dvanáctém ročníku, a to často jako kurzy volitelné.

Výsledkem celoamerické studie z roku 1983 (IEA, 1996) je tento seznam priorit společenskovedního učiva (názory představitelů jednotlivých distriktů):

1. občanská výchova
2. ekonomie
3. kritické myšlení a řešení problémů
4. právní vzdělávání
5. globální vyučování
6. dovednosti práce s mapou
7. porozumění aktuálním problémům
8. profesní výchova
9. studium etnické problematiky

Lze předpokládat, že od roku 1980 byly provedeny určité změny v oblasti obsahu společenskovedního učiva. Novější celoamerické srovnávací studie však pravděpodobně provedeny nebyly. Z rozhovorů s americkými odborníky je patrné, že výrazně větší důraz je v poslední době kladen na právní a ekonomické vzdělávání.

Obsah společenského vzdělávání je stále více určován kurikulárními materiály a učebnicemi největších států (o důvodech a důsledcích se zmiňuji výše). Tento trend je podporován celostátním testováním výsledků vzdělávání. Celoplošné státní hodnocení výsledků vzdělávání po 4. až 5., 8. a 10. ročníku je plánováno na rok 1999.

Na druhé straně existuje vysoká autonomie škol a distriktů, takže se obsah učiva na mnohých školách značně liší.

Jako jedna z nejlepších koncepcí obsahu společenskovedního vyučování je hodnocena státní koncepce státu Kalifornie. Je to koncepce doporučená všem distriktům a školám v Kalifornii. Ačkoliv není závazná, řídí se jí stále větší část škol v samotné Kalifornii i dalších státech USA. V této koncepci je prováděn v posledním ročníku mateřské školy kurz „Žití a práce nyní a v minulosti“, v 1. ročníku ZŠ „Postavení dítěte ve společnosti, faktor času“, v 2. ročníku „Významní lidé“, dále 3. ročník „Souvislost a změna“, 4. ročník „Kalifornie – měnící se stát“, 5. ročník „Historie a geografie USA – vznik nového národa“, 6. ročník „Světová historie a geografie – antika“, 7. ročník „Světová historie a geografie – středověk a časný novověk“, 8. ročník „Historie a geografie USA – budování státu a válečný konflikt“, 9. ročník Volitelné kurzy, 10. ročník „Světová historie a geografie – moderní doba“, 11. ročník „Historie a geografie USA – souvislost a změny ve 20. století“, 12. ročník „Principy americké demokracie“ a „Ekonomie“.

Velice brzy by mělo být vydáno 13 publikací pro učitele s příklady různých zdrojů a vyučovacích strategií pro vyučování společenských věd jako integrované disciplíny. Tento soubor publikací byl mnoho let dopředu plánován a koncipován a podpořen vládním grantem USA.

Srovnání

Existence předmětu občanská výchova ve všech třech vzdělávacích programech pro základní vzdělávání v ČR je skutečností, která se v mnoha zemích nedaří prosadit, ačkoliv výzkumníci a vědci se v poslední době shodují, že nejlepší je koncipovat výchovu k občanství jednak jako integrovanou disciplínu zahrnující několik školních předmětů, jednak jako disciplínu samostatnou. Navíc autoři všech vzdělávacích programů v preambulích zdůrazňují specifikum tohoto předmětu jako předmětu integrujícího poznatky z různých

ných vědeckých disciplín (viz výše) a současně zmiňují, že některé učivo je naopak doménou tohoto předmětu a žáci se s ním v jiných předmětech nesetkávají. Máme tedy v tomto ohledu vymezen obsah učiva v základních dokumentech tak, že by nám to mohli v USA závidět? Pravděpodobně ne.

Navzdory proklamacím autorů vzdělávacích dokumentů je zřejmé, že světový trend vyučovat společenské vědy v rámci základního vzdělávání interdisciplinárně je v českém kurikulu obecně málo reflektován.

1. Obsah učiva je dán velkým množstvím hesel. V heslech je obtížné se orientovat. Ve snaze „probrat“ všechna, učitelé nestihnou vždy vzít hledisko interdisciplinárního přístupu v úvahu. O tom, jak k heslu přistupovat, rozhoduje učitel.

Například heslo „vztah generací“ v rámci programu Občanská škola může učitel s dětmi diskutovat o problémech soužití různých generací, žáci můžou hrát scénky, které demonstrují každodenní generační konflikty, mohou si povídat o sociální politice ČR i zemí ostatních, mohou si domluvit návštěvu v domově důchodců, kde potěší staré spoluobčany předvedením nějakého programu (drama, zpěv aj.), mohou si s příslušníky starší generace popovídat o životě před několika lety či desetiletími, nebo je může zcela vynechat.

Poněkud lepší v tomto ohledu je situace v rámci programu Základní škola, kde jsou učitelé nápomocné formulace: „co by měl žák umět“. Autoři Národní školy zase připravují katalog forem a metod práce, který by měl učitelům pomoci.

2. Ve vzdělávacích programech není podle názoru autorky jasná provázanost učiva jednotlivých předmětů. Tato situace samozřejmě poněkud stěžuje požadavek integrovaného přístupu. Z tohoto hlediska je naopak možné vyzdvihnout program Občanská škola.
3. Dějepisné učivo je tradičně náročné a obsáhlé, mezipředmětová provázanost je nedostatečná a je často chápána jako „zdržení“ při učení faktických informací.
4. Zeměpis byl zařazen ve Standardu základního vzdělávání do oblasti přírodovědné.
5. Pojetí společenskovědního učiva v primární škole je velmi nesystematické (zvl. 4. a 5. ročník). Předměty vlastivěda a přírodověda mají výrazně propedeutický charakter, nenavazují vhodně na učivo prvouky v 1.–3. ročníku.

Záležitost obsahu společenskovědního učiva v USA se zdá být poněkud chaotická. Je pro nás nepředstavitelné, že žák, který se přestěhuje do jiného státu či distriktu, nemusí „mít za sebou“ kurzy podobného obsahu. Tato skutečnost je kritizována i v USA a je patrné, že zesiluje tendence k unifikaci obsahu učiva a evaluaci výsledků vzdělávání.

Na druhé straně nemusí být situace v USA tak tragická, jak se nám na první pohled zdá, protože je tam ve velkém množství škol samozřejmě dotváření kurikula na místní úrovni a požadavek interdisciplinárního přístupu je již dlouho zažitý. Stejně tak velké množství výukových materiálů včetně projektových manuálů s propracovanou metodikou velmi usnadňuje učitelům práci.

Zamýšlet se nad zkvalitněním společenskovedního učiva cestou vzdělávání učitelů není úkolem této práce, i když je patrné, že je to cesta velmi důležitá. Úkolem článku bylo pokusit se formulovat klady a nedostatky českého pojetí zamýšleného kurikula v kontextu světové, a hlavně americké zkušenosti. Tady je tedy možné shrnout, že základní filosofie vzdělávacích dokumentů a kurikulárních programů odpovídá světovým trendům – klade formálně požadavek integrovaného přístupu, zavádí samostatný předmět občanská výchova, dává školám velkou kurikulární volnost, vyžaduje, aby programy odpovídaly normativnímu Standardu základního vzdělávání. Poněkud horší situace je v rozpracování těchto proklamací – heslovité vyjádření obsahu vzdělávání, jednotka vyučování v podobě 45minutové hodiny, nedostatečné zapojení širší skupiny odborníků do tvorby vzdělávacích programů a materiálů, nekoncepční přístup v oblasti společenskovedního vyučování jako celku, neexistence systematické evaluace vzdělávacích programů a učebnic apod. Tyto nedostatky pravděpodobně způsobují problémy ve vlastním vzdělávacím procesu, v oblasti realizovaného kurikula. Zda tyto problémy existují a jak jsou závažné, by nám mohl zodpovědět výzkum této oblasti kurikula.

Literatura

- CENTER FOR CIVIC EDUCATION. *National Standards for Civics and Government*. Calabasas: CCE, 1994.
- COUNCIL OF STATE SOCIAL STUDIES SPECIALISTS. *National Survey of State Requirements, Course Offerings and Assessment in Social Studies 1996–97*. CSS, 1997.
- DEPARTMENT OF EDUCATION. *History-Social Science Framework for California Public Schools*. California: DE, 1997.
- HOMEROVÁ M., DOSTÁLOVÁ R. *Národní standardy pro občanskou výchovu v USA*. První doslovný překlad. Praha: ÚVRŠ, 1996.
- IEA. *CES IEA Literature Review – the USA*. IEA, 1996.
- KOTÁSEK J. *Učení je skryté bohatství. Zpráva Mezinárodní komise UNESCO „Vzdělávání pro 21. století“*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání, 1997.
- MŠMT Standard základního vzdělávání. In *Věstník MŠMT ČR*, LI, 1995.
- MŠMT *Vzdělávací program Národní škola*. Praha: SPN, 1998.
- MŠMT *Vzdělávací program Občanská škola*. Pojetí občanské školy. Učební osnovy občanské školy. Praha: Portál, 1996.
- MŠMT *Vzdělávací program Obecná škola*. Pojetí obecné školy. Učební osnovy obecné školy. Praha: Portál, 1996.

MŠMT. *Vzdělávací program Základní škola*. Praha: Fortuna, 1996.

NATIONAL COUNCIL FOR THE SOCIAL STUDIES. *Curriculum Standards for Social Studies*. Washington, D. C.: 1994.

SUPERKA, D. P., HAWKE, S., MORRISETT, I. The Current and Future Status of the Social Studies. In *Social Education*, 1980, 44, p. 362–369.

TRNA, J. Vzdělávací standardy pro základní a střední školy. In *Pedagogika*, roč. XLVI, 1996, s. 349–353

UNESCO *Educational Innovation and Information*, No. 90, March 1997, p. 1.

UNESCO *Handbook for the Teaching of Social Studies*. UNESCO, 1981.

VÁLKOVÁ, J. Občanská výchova v primární škole jako výchova k základním pravidlům života v demokratické společnosti. In *Sborník ke konferenci Výchova k evropskému demokratickému občanství*. Praha: 1998.

VÁLKOVÁ, J. Společenskovědní učení v primárním a nižším sekundárním vzdělávání – srovnání českého a amerického zamýšleného kurikula. *Pedagogická orientace* 1999, č. 1, s. 69–85. ISSN 1211-4669.

Adresa autorky: PhDr. Jana Válková, UK – Pedagogická fakulta, M. D. Rettigové 4, 118 39 Praha 1